

Służby cywilne i żandarmeria w systemie wywiadowczym Francji w latach 1799–1815¹

Civil services and military police
in the intelligence system of France 1799–1815

SZYMON GŁÓWKA

Autor niezależny

<https://orcid.org/0009-0008-2843-8035>

Abstrakt

W artykule zanalizowano francuskie struktury wywiadowcze epoki napoleońskiej (1799–1815). Przedstawiono ich tworzenie, a także wyjątkowy charakter i znaczenie w historii nowożytnych systemów zarządzania informacją. Szczególną rolę w funkcjonowaniu służb cywilnych odgrywała tajna kontrola korespondencji, a także reorganizacja policji państwowej. Scharakteryzowano ponadto działalność kojarzoną z wywiadem wewnętrznym i kontrwywiadem, która w znacznym stopniu podlegała formacjom żandarmerii. Opisano kluczowe elementy centralizacji ustrojowej państwa, formalno-prawne ramy działania tajnej agentury oraz sposób realizacji poszczególnych zadań cyklu wywiadowczego na podstawie zachowanej dokumentacji. Podstawę analizy stanowią zarówno materiały źródłowe z epoki, jak i nowa literatura francuskojęzyczna.

¹ Artykuł powstał na podstawie pracy licencjackiej pt. *Szpiedzy Napoleona. System wywiadu i kontrwywiadu napoleońskiej Francji w latach 1804–1812*, obronionej na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Autor wykorzystał fragmenty rozdziałów 1., 2. i 3. Praca została nagrodzona w XIII edycji konkursu Szefa ABW na najlepszą pracę doktorską, magisterską lub licencjacką dotyczącą bezpieczeństwa państwa w kontekście zagrożeń wywiadowczych, terrorystycznych, ekonomicznych.

Słowa kluczowe szpiegostwo, historia wywiadu, Napoleon Bonaparte, wywiad francuski

Abstract The article analyses French intelligence structures during the Napoleonic era (1799–1815). Their origins as well as unique character and significance in the history of modern information management systems were presented. The pivotal role in the functioning of civil services was played by the secret monitoring of correspondence, as well as the reorganisation of the state police. Moreover, activities associated with domestic intelligence or counterintelligence, which were largely subordinate to military police formations were also characterised. Key elements of the state's systemic centralisation, the formal-legal framework for secret agency operations, and the modus operandi of specific intelligence missions based on preserved documentation were described. The analysis is based on both source materials from the era as well as new French-language literature.

Keywords espionage, history of intelligence, Napoleon Bonaparte, intelligence of France

Początek XIX w. to czas, w którym kształtowało się nowoczesne podejście do niejawnych aktywności państwa oraz samej informacji jako użytecznego narzędzia prowadzenia polityki i zapewniania bezpieczeństwa. Mimo to system wywiadowczy uformowany przez napoleońską Francję nie stał się dotychczas w literaturze polskojęzycznej przedmiotem zainteresowania w kontekście badań nad bezpieczeństwem. Nieliczne prace z tego zakresu² opowiadają o francuskim wywiadzie jedynie z polskiej perspektywy (głównie kampania rosyjska 1812 r.) w charakterze refleksji historycznej. W odmienny sposób ten problem został opisany w literaturze francuskiej, gdzie zainteresowanie historycznymi aspektami działalności wywiadowczej przeżywa w ostatnich latach mały renesans. Świadczy o tym liczba ukazujących się

² Zob. np. D. Milewski, *Napoleoński wywiad na Rosję w Księstwie Warszawskim przed wojną 1812 roku*, „Echa Przeszłości” 2010, nr 11, s. 145–172; K. Bobiatyński, *Wywiad działający z terenu Księstwa Warszawskiego przed wojną 1812 roku*, „Teka Historyka” 2001, z. 20, s. 19–59; A. Nieuważny, *Wywiady twarzą w twarz*, „Mówią Wieki” 2012, nr 2, s. 17–21; J. Skowronek, *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu*. Aleksander Sapieha, Warszawa 1992.

artykułów³ oraz prac i monografii, jak np.: *Napoleon et le renseignement*⁴; *Renseignement et espionnage du Premier Empire à l'affaire Dreyfus*⁵; *Le secret de l'État: Surveiller, protéger, informer. XVIIe-XXIe siècle*⁶. Francuzi opisują, w jaki sposób funkcjonowały ówczesne struktury wywiadowcze. Wskazują także elementy procesualne, umieszczające wywiad napoleoński w szerszej perspektywie wyzwań (np. zapewnianie ładu wewnętrznego państwa po okresie rewolucji czy konieczność prowadzenia polityki państwa w obliczu permanentnego stanu wojny) oraz rozwoju nowożytnej myśli politycznej. Celem artykułu jest przybliżenie tej problematyki.

Uwagi wstępne

Struktura wywiadowcza napoleońskiej Francji rozwijała się w specyficznych warunkach, które charakteryzowały się m.in. nietypowymi uwarunkowaniami prawnymi, szczególnym rodzajem hierarchiczności wymiany informacji oraz nieformalnym charakterem szpiegostwa. Ta sytuacja była wynikiem osiągnięć epoki nowożytnej i kształtowała to, w jaki sposób ówczesni decydenci postrzegali rolę i działalność wywiadu.

W celu rzeczowej analizy systemów wywiadowczych przed ich profesjonalizacją na przełomie XIX i XX w. należy przyjąć możliwie szeroką definicję przedmiotu badania. Za taką można uznać tę autorstwa Petera Gilla i Marka Phythiana, zgodnie z którą: *Wywiad odnosi się do zakresu działań mających na celu utrzymanie lub wzmacnianie bezpieczeństwa poprzez dostarczanie specyficznej wiedzy o zagrożeniach i ryzykach, która pozwala na właściwą reakcję lub zapobieganie w wymiarze strategii, polityki i działania, włączywszy – w razie konieczności – tajne akcje*⁷. Takie podejście teoretyczne pozwala na uniknięcie nadużywanego w kontekście minionych wieków pojęcia szpiegostwa, które zamyka wieloletnią oraz zaawansowaną działalność wywiadowczą europejskich mocarstw w ramy wąskiej aktywności kojarzonej z literackimi przygodami płaszcza i szpady. Przyjęcie powyższej definicji

³ Zob. np. M. Roucaud, *De l'opérationnel au policier: les officiers de Napoléon face à la pratique du renseignement*, „Napoleonica. La Revue” 2016, nr 27, s. 62–83.

⁴ G. Arboit, *Napoléon et le renseignement*, Paris 2022.

⁵ E. Denécé, B. Léthenet, *Renseignement et espionnage du Premier Empire à l'affaire Dreyfus*, Paris 2021.

⁶ S.Y. Laurent, *Le secret de l'État: Surveiller, protéger, informer. XVIIe-XXIe siècle*, Paris 2015.

⁷ P. Gill, M. Phythian, *Intelligence in an Insecure World*, Cambridge–Malden 2012, za: A. Gruszcza, *Studia wywiadowcze jako poddyscyplina nauk o bezpieczeństwie: kierunki rozwoju*, w: *Bezpieczeństwo. Dyscyplina nauki wobec funkcjonowania państwa*, R. Skarżyński, E. Kuźlewska (red. nauk.), Białystok 2018, s. 72.

oznacza, że napoleoński wywiad należałoby postrzegać bardziej jako system zarządzania informacją niż zespół sformalizowanych służb.

Ponadto zarządzanie informacją w rewolucyjnej Francji stanowiło pewien wyjątek na tle państw ówczesnej Europy. Było to związane z hierarchicznością systemu wymiany informacji, który istotnie różnił się od innych modeli zarządzania. Ustrój państwa francuskiego opierał się (od 1799 r. realnie, a od 1804 r. również formalnie) na osobie Napoleona Bonaparte (1769–1821), który najpierw jako pierwszy konsul, a później jako cesarz reprezentował najwyższą władzę wojskową oraz cywilną. Co istotne, ta władza nie była jedynie symbolicznym, lecz faktycznym wyrazem kompetencji Napoleona, który aktywnie uczestniczył we wszelkich działaniach państwa – od wielkich kampanii, prawodawstwa cywilnego i uczestniczenia w komisjach Rady Państwa⁸ po osobiste tworzenie państwowych orderów oraz hobbystyczne projektowanie umocnień fortyfikacyjnych⁹. Wszelkie akty niejawnego zdobywania informacji musiały być zatem ukierunkowane ostatecznie bezpośrednio na Napoleona oraz wymagały jego aprobaty w zakresie decydowania o ich następstwach. Raporty wysyłane przez francuskich informatorów przeglądała grupa decydentów, ograniczona do elit państwa, którzy – za przyzwoleniem Napoleona – mogli wykorzystywać informacje w celach politycznych. Struktura przekazywania istotnych informacji różniła się od współczesnych schematów służb wywiadowczych – osadzonych ustrojowo, poddanych kontroli innych władz i objętych regulaminami właściwymi służbom mundurowym. Napoleoński system zarządzania informacją można przedstawić za pomocą piramidy, na której szczycie znajduje się władca, a na samym dole: szpiedzy, informatorzy, funkcjonariusze i agenci. Pomiędzy końcami piramidy można umieścić kilkanaście odrębnych instytucji oraz organów konkurujących ze sobą.

Pomimo ukierunkowania systemu pozyskiwania informacji na głowę państwa systemy odpowiedzialne za realizację zadań wywiadowczych w istocie stanowiły odrębnie funkcjonujące struktury, niechętnie kooperujące w zakresie pozyskiwanych informacji. Po części było to spowodowane brakiem jednego organu koordynującego działania wywiadowcze. Wywiad dyplomatyczny podlegał Ministerstwu Spraw Zewnętrznych, wywiad wojskowy – sztabowi generalnemu Wielkiej Armii, a wywiad cywilny – Ministerstwu Policji. Co więcej, to zjawisko było następstwem personalnych uprzedzeń oraz politycznych ambicji poszczególnych decydentów, którzy często równolegle do działalności państwowej prowadzili prywatne archiwa

⁸ A. Roberts, *Napoleon Wielki*, Warszawa 2015, s. 339; E. de Las Cases, *Memoriał ze św. Heleny*, t. 1, Gdańsk 2008, s. 221–223.

⁹ W. Łysiak, *Napoleon fortyfikator [rozprawa doktorska]*, Warszawa 2012.

wywiadowcze, sabotowali działalność innych organów wywiadowczych¹⁰ lub też w skrajnych przypadkach byli informatorami obcych wywiadów¹¹. Doprowadzało to niejednokrotnie do wewnętrznych sporów i rywalizacji między wpływowymi ministrami oraz generałami, a jednocześnie mobilizowało wszystkie strony do wzmoczonej pracy i czujności wobec konkurencji.

Dla zrozumienia istoty funkcjonowania struktur wywiadowczych w początkach XIX w. ważne jest poznanie modus operandi oraz formalnego statusu szpiegów (fr. *lespion*) i informatorów (fr. *indicateurs* lub *moutons*). W epoce napoleońskiej wszelka działalność szpiegowska z prawnego punktu widzenia była definiowana jako przestępstwo karne oraz traktowana jako zdrada ojczyzny i jako taka stanowiła temat tabu¹². Zbudowanie przeciwstawnej definicji nie było możliwe, gdyż agenci, szpiedzy oraz informatorzy nie byli oficjalnymi funkcjonariuszami państwa i nie pobierali jawnych wynagrodzeń za swoją pracę. Działali zatem w szarej strefie. Łączono w niej prowadzenie działalności szpiegowskiej z innym zawodem lub zajęciem, które – poza oczywistym aspektem kamuflażu – było też głównym źródłem pozyskiwanych informacji. Modus operandi szpiega był ściśle powiązany z jego funkcją społeczną, np. kapitan statku handlowego donosił o ruchach i położeniu innych jednostek morskich, agent policji informował o przebywających w okolicy obcokrajowcach, a zwerbowane damy dworskie wypytywały swoich kochanków o plany. Cechą epoki napoleońskiej jest także pojawienie się szpiegów pełniących funkcję prowokatorów politycznych, którzy wbrew zasadzie ścisłej tajności manipulowali emocjami grup

¹⁰ Przykładem może być konflikt Fouché–Savary. Zob. J. Tulard, *Joseph Fouché*, Warszawa 2021, s. 154.

¹¹ Ta sugestia pojawia się w kontekście kariery ministra Charles’a Maurica de Talleyranda-Périgorda, zob. G. Arboit, *Napoléon et le renseignement...*, s. 189–191.

¹² W ten sposób, jako naruszenie bezpieczeństwa zewnętrznego państwa, szpiegostwo jest rozumiane m.in. we francuskim *Code pénal* z 1810 r. „**Art. 76** Każdy, kto dopuścił się machinacji lub utrzymywania kontaktów wywiadowczych z obcymi mocarstwami lub ich agentami, aby zachęcić je do działań wojennych lub podjęcia wojny przeciwko Francji, [...] zostanie ukarany śmiercią, a jego majątek zostanie skonfiskowany. **Art. 77** Karę śmierci i konfiskatą majątku będzie także karany każdy, kto utrzymywał aktywne relacje z wrogami państwa w celu ułatwienia im wkroczenia na terytorium i terytoria zależne imperium francuskiego lub przekazania im miast twierdz, miejsc [...] albo przez podważanie lojalności oficerów, żołnierzy, marynarzy i innych osób wobec cesarza i państwa, albo w jakiegokolwiek inny sposób. **Art. 78** Jeżeli korespondencja z podmiotami władzy nieprzyjacielskiej, niemająca na celu zbrodni wymienionych wcześniej, mimo wszystko kończyła się wydawaniem wrogom instrukcji szkodliwych dla sytuacji militarnej lub politycznej Francji lub jej sojuszników, osoby utrzymujące tę korespondencję zostaną ukarane wygnaniem, z zastrzeżeniem surowszych kar w przypadku, gdyby instrukcje te były wynikiem aktu szpiegostwa”. Za: *Code pénal de 1810. Édition originale en version intégrale, publiée sous le titre: CODE DES DÉLITS ET DES PEINES*, https://ledroit-criminel.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_penal_1810/code_penal_1810_1.htm [dostęp: 1 I 2025]. Tłumaczenia w artykule pochodzą od autora (dop. red.).

społecznych¹³. W ogólnym rozrachunku skuteczność działań wywiadowczych państwa opierała się na indywidualnych cechach i talentach agentów, którzy nie mieli ujednoliconych instrukcji oraz wypracowanych modeli pracy operacyjnej.

Kontrola korespondencji i Urząd Pocht

Przed rozpowszechnieniem się nowoczesnych środków komunikacji jednym z głównych źródeł pozyskiwania informacji o znaczeniu politycznym było szpiegostwo pocztowe. Nie tylko pozwalało ono na dyskretne pozyskanie informacji bez wiedzy nadawcy i właściwego odbiorcy danego komunikatu, lecz także umożliwiało zdobycie materialnego dowodu przeciwko autorowi i/lub adresatowi. Historia francuskiego Czarnego Gabinetu (fr. *Cabinet Noir*), czyli specjalnej komórki przeznaczonej do inwigilacji przesyłek pocztowych oraz szyfrowania tych, które nie powinny być odczytane przez osoby postronne, rozpoczęła się jeszcze w dobie *ancien régime* pod panowaniem Ludwika XV¹⁴. Problem inwigilacji i naruszania prywatności przesyłek pocztowych stał się czołowym hasłem rewolucjonistów, którzy w ramach zgromadzenia ustawodawczego już w grudniu 1789 r. zadekretowali nienaruszalność korespondencji, a rok później zamrozili działania Czarnego Gabinetu przez zniesienie jego państwowego finansowania¹⁵.

Pomimo oficjalnego zakazu otwierania prywatnych listów do tej praktyki powrócono już na przełomie lat 1792 i 1793, a dodatkowo rozszerzono ją w okresie rządów Dyrektoriatu w 1796 r. Dekrety w tych kwestiach ograniczały się przede wszystkim do korespondencji zagranicznej. Odejście od rewolucyjnej powściągliwości w pozyskiwaniu informacji zainicjował zamach stanu 18 brumaire'a roku VIII (9 listopada 1799 r.), gdy do władzy doszedł Napoleon Bonaparte. Po latach tak opisywał on swoje zdanie w kwestii działalności Czarnego Gabinetu:

Naruszenie tajności korespondencji datuje się we Francji na okres panowania Ludwika XIV, lecz to za Ludwika XV powstał *Cabinet Noir*. Nic nie zmieniłem w jego organizacji, postawiłem jedynie na jego czele człowieka o skrajnej

¹³ „Agenci francuscy zostali jednocześnie rozproszeni po kontynencie, a szczególnie w Turcji, buntując ludność i przygotowując umysły do przyjęcia zbawców Francuzów, a gabinet w Tuileryach nie szczędził w Konstantynopolu ani złota, ani podchlebstw, ani oszczerstw, dla pozyskania Mahometan przeciw Rosyi”. Za: A. Czartoryski, *Sprawozdanie z roku 1804 dla Senatu*, w: A. Czartoryski, *Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I*, t. 2, Kraków 1905, s. 111.

¹⁴ J. Piekalkiewicz, *Dzieje szpiegostwa*, Warszawa 1999, s. 177–178.

¹⁵ A. Belloc, *Les postes françaises: recherches historiques sur leur origine, leur développement, leur législation*, Paris 1886, s. 257–258.

uczciwości, nie pozwalając żadnemu z moich ministrów przeniknąć tych piekielnych tajemnic. Podsumowując, jest to zła instytucja, która przynosi więcej szkody niż pożytku. [...] Najczęściej korzystałem z *Cabinet Noir*, aby poznać prywatną korespondencję moich ministrów, moich szambelanów, moich wielkich oficerów, nawet samego Berthiera i Duroca¹⁶. Ileż to razy odkrywałem ich zatajony wstręt do trudów wojny, ich zły humor wynikający z przebywania z dala od przyjemności Paryża i ich niechęć dla interesu państwa! Wszyscy byli mniej lub bardziej zbuntowani i wszyscy oni uważaliby się za straconych, gdyby wiedzieli, że znam przyczyny ich narzeków. Czasem jednak naruszenie tajemnicy listów było dla mnie przydatne. Cesarz miał już zdradzić nam kilka ciekawych szczegółów na ten temat, gdy nagle stwierdził: „Ale tu popełniam polityczną niedyskrecję. Poczytajmy zamiast tego *Delfine*”¹⁷.

Okres pierwszego cesarstwa oznacza zatem pełne przywrócenie finansowania Czarnego Gabinetu i rozszerzenie jego działalności na całość – istotnej dla bezpieczeństwa państwa – korespondencji prywatnej. Na jego czele stanął „człowiek o skrajnej uczciwości” – Antoine Marie Chamans de Lavalette (1769–1830). Był on kolejno uczestnikiem wojen włoskich, osobistym adiutantem Napoleona, generałem, przedstawicielem dyplomatycznym oraz komisarzem i Dyrektorem Generalnym Poczt w latach 1804–1814. Jako poczmistrz zarządzał wszystkimi francuskimi placówkami pocztowymi oraz sprawował funkcję dyrektora Czarnego Gabinetu. Pracę wywiadowczą w jego imieniu wykonywała grupa kilkudziesięciu osób, które w ramach struktur Urzędu Poczt starannie przeszukiwały korespondencję. Dyrektor odpowiadał za sporządzenie pojedynczego raportu, który codziennie dostarczano do Napoleona (ewentualnie do Rady Państwa). Skala działań Czarnego Gabinetu nie była jednak duża, a wizjom totalitarnym przeczą słowa François Barbé-Marboisa¹⁸, który twierdził, że: (...) *spośród około 30 000 listów, które każdego wieczoru opuszczały Paryż w kierunku Francji i reszty świata, tylko dziesięć lub dwanaście było kopiowanych i to często jedynie we fragmentach po kilka linijek*¹⁹.

¹⁶ Louis-Alexandre Berthier (1753–1815) – generał, marszałek, minister wojny i szef sztabu Napoleona; Geraud Duroc (1772–1813) – generał, marszałek dworu cesarskiego. Berthier i Duroc byli w bliskim otoczeniu Napoleona. Zob. T. Dziekoński, *Życie marszałków francuzkich z czasów Napoleona*, Warszawa 1841, s. 1–5, 174–180.

¹⁷ M. Montholon, *Récits de la captivité de l'empereur Napoléon à Sainte-Hélène*, t. 1, Paris 1847, s. 211–212.

¹⁸ François Barbé-Marbois (1745–1837) – radca stanu, prezes cesarskiego Sądu Obrachunkowego. Zob. *Napoléon & Empire, Conseillers d'État du Consulat et de l'Empire*, <https://www.napoleon-empire.org/institutions/liste-conseillers-etat-premier-empire.php> [dostęp: 5 II 2025].

¹⁹ A. Belloc, *Les postes françaises...*, s. 410.

Zadania wywiadowcze były znacznie skuteczniej realizowane przez Urząd Poczt w działaniach logistycznych. Lavalette, poza Czarnym Gabinetem, odpowiadała także za funkcjonowanie sieci kurierskiej, która nabierała szczególnego znaczenia podczas prowadzenia oddalonych o tysiące kilometrów kampanii wojennych. Koniecznością było codzienne dostarczanie cesarzowi całego pliku dokumentów, na które składały się wyciągi prasowe, raporty Czarnego Gabinetu oraz biuletyny policyjne. Dokumenty umieszczano w specjalnej skórzanej aktówce zdobionej napisem *Sa Majesté l'Empereur et Roi – Gazettes Étrangères*²⁰ i dostarczano przy pomocy kurierów pocztowych do osobistych sekretarzy Napoleona w jego otoczeniu.

Ciekawa z perspektywy ustrojowej jest także formalna współpraca Czarnego Gabinetu z Ministerstwem Policji, które często otrzymywało od niego informacje i jednocześnie uzyskiwało cele dalszej inwigilacji²¹. Jednak z obawy przed zbyt potężnym wzrostem znaczenia policji w okresie pierwszego cesarstwa obie instytucje pozostawały w swoistej separacji, a sam Lavalette demonstrował niechęć do ministra policji Josepha Fouchégo (1759–1820) przez dymisjonowanie dyrektorów pocztowych dostarczających poufne informacje policjantom bez jego zgody. Do 1802 r. przy Ministerstwie Policji funkcjonowało konkurencyjne biuro przechwyconych listów, które jednak nie spełniło pokładanych w nim nadziei ministra i zostało rozwiązane²². Działalność Czarnego Gabinetu w epoce napoleońskiej wskazuje, że sama instytucja nie była wyrazem inwigilacyjnych dążeń Napoleona, lecz raczej złem koniecznym. Odpowiedniki takich instytucji istniały także w innych mocarstwach europejskich.

Policja państwowa

Przed powstaniem nowoczesnych, wyspecjalizowanych agencji wywiadowczych w Europie zasadniczy ciężar wywiadu cywilnego opierał się zazwyczaj na rozmaitych formacjach policyjnych. W kontekście tego zagadnienia rewolucyjna Francja

²⁰ W tłumaczeniu: „Jego Królewska Mość Cesarz i Król – Gazety Zagraniczne”. Do dzisiaj zachowało się kilka sztuk aktówek. Pozostają głównie w rękach prywatnych, przynajmniej jedna znajduje się w Luwrze. Zob. Louvre Collections, *Portefeuille à soufflet*, <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010115454> [dostęp: 5 II 2025].

²¹ W liście do ministra policji z 7 X 1807 r. Napoleon pisał: „Przesyłam Panu przechwyconą korespondencję od hrabiego Lille. Wydała mi się nader interesująca. Proszę, zdaj mi raport na temat wszystkiego, co możesz z niej wyciągnąć. Wydaje mi się, że pewną rolę odgrywać w tym może korespondencja Fauche Borela.” Zob. *Correspondance de Napoléon Ier*, t. 16, Paris 1864, s. 75.

²² J. Tulard, *Joseph Fouché...*, s. 114.

stała się niejako wzorcem budowania nowoczesnych formacji policyjnych i szerzej – administracji bezpieczeństwa. Okres *ancien régime* charakteryzował się przestarzałym sposobem realizowania zadań policyjnych w ramach ówczesnej władzy sądowniczej (fr. *Garde des Sceaux*) lub armii. Zmiana nastąpiła w 1796 r., gdy utworzono Ministerstwo Policji odrębne od Ministerstwa Sprawiedliwości. Kolejną reformę systemową – ustawę z 28 Pluviôse roku VIII (z 17 lutego 1800 r.)²³ – zainicjował pierwszy konsul Bonaparte. Jej skutkiem było wprowadzenie administracyjnego systemu prefektur i wydzielenie z policji państwowej Paryskiej Prefektury Policji²⁴. Skomplikowaną strukturę policyjną dopełniły tworzone kolejno od 1791 r. formacje żandarmerii oraz od 1804 r. policja Wielkiego Marszałka Dworu.

Istnienie wielu konkurencyjnych formacji policyjnych wymaga wyjaśnienia. Zasadniczą podstawą legislacyjną takiego stanu była wspomniana ustawa z 28 Pluviôse roku VIII (z 17 lutego 1800 r.), która formowała we Francji napoleoński system administracji terytorialnej. Kraj został podzielony na departamenty, okręgi i kantony, a władzę centralną reprezentowali na prowincji prefekci zwani małymi cesarzami²⁵. To oni byli odpowiedzialni za kwestie administracyjne i lokalną politykę bezpieczeństwa. Tym samym, na podstawie art. 13, 14, 15 tej ustawy, prefektom zostali podporządkowani wszyscy komisarze policji, obecni w każdym mieście powyżej 5000 mieszkańców. Pojawił się zatem legalny dualizm w nadzorze nad policją terytorialną, która podlegała zarówno prefektom, jak i ministrowi właściwemu do spraw policji (art. 14). Rozwiązanie to dało ministrowi policji proporcjonalnie dużą władzę i dostęp do ogromnej ilości informacji – wszelkie raporty byli zobowiązani składać mu od tej pory kolejno inspektorzy żandarmerii, prefekt policji Paryża, prefekci administracji departamentów, komisarze generalni, komisarze policji, merowie, a także inni urzędnicy. Wysoką pozycję ministerstwa, podbijaną w dodatku osobistymi ambicjami kierownika resortu Fouchégo, ograniczono przez stworzenie w ramach Paryża osobnych i autonomicznych stanowisk prefekta Sekwany (kwestie administracyjne) oraz paryskiego prefekta policji (sprawy bezpieczeństwa). Paryska Prefektura Policji miała olbrzymie znaczenie w kontekście bezpieczeństwa Francji, to stolicy dotyczyła bowiem większość zagrożeń politycznych, wywiadowczych, społecznych i przestępczych. Jej prefekt, którym został nieprzychylny ministrowi policji Louis Nicolas Dubois (1758–1847), wykonywał swoje obowiązki pod nadzorem

²³ *Loi du 28 pluviôse an VIII*, https://carnetsdenotes.fr/loi_du_28_pluviose_an_8.htm [dostęp: 1 I 2025].

²⁴ Kontekst odrębnego systemu bezpieczeństwa i zarządzania kryzysowego dla Paryża względem reszty państwa francuskiego literatura przedmiotu nazywa najczęściej dosłownie „paryskim wyjątkiem” (fr. *l'exception parisienne*). Obecny był on zarówno w czasach *ancien régime*, jak i w epoce napoleońskiej.

²⁵ We Francji używa się określenia *empereurs au petit pied*, co oznacza dosłownie „cesarza na krótkich nogach”. Tłumaczenie „mały cesarz” prawdopodobnie lepiej oddaje sens tego sformułowania.

wszystkich ministrów, co pozwalało mu na prowadzenie konkurencyjnej polityki wobec Fouchégo. W uogólnieniu można zatem wskazać kompetencyjny podział formacji policyjnych napoleońskiej Francji. Ministerstwu Policji przypisywano zadania policji politycznej i realizację zadań specjalnych, w tym wywiadowczych (fr. *haute police*, ang. *high policing*), Paryskiej Prefekturze Policji – funkcje porządkowe uzupełnione kompetencjami zwalczania przestępczości zorganizowanej, formacjom żandarmerii – funkcje policyjne na prowincji i w obrębie armii, a policjom dworskim – ochronę dostojników i budynków państwowych.

Resortem napoleońskiej policji w latach 1799–1810 kierował Fouché, książę Otranto, którego postać łączy się z rozkwitem francuskiej myśli wywiadowczej. Wielu badaczy nazywa go twórcą nowoczesnego modelu służb policyjnych²⁶, co wiąże się z jego wizją utworzenia tajnego ośrodka, w którym gromadzono by ważne informacje z większej części Europy. Program działalności Fouchégo dobrze opisują jego słowa:

To z powodu braku refleksji nieustannie myli się policję i administrację. Administracja i policja postępują zupełnie inaczej. Administracja działa i przejawia się na oczach wszystkich, odwrotnie niż policja, która musi być tajna. Musi zawsze czuwać, zawsze działać, na ogół nie pokazując się, prawie nigdy się nie afiszując. [...] Policja taka, jaką sobie wyobrażam, musi mieć na celu zapobieganie przestępstwom i niedopuszczanie do nich, ograniczanie i powstrzymywanie tego, czego prawo nie przewidziało. To władza dyskrecyjna w rękach rządu²⁷.

Ministrowi przypisuje się również znany bon mot, zgodnie z którym (...) *trzech ludzi dyskutujących wątpliwie o sprawach politycznych nie mogło spotkać się we Francji bez mojej wiedzy*²⁸. Wyrażona w tych słowach pewność siebie oraz specyficzna metoda polityczna świadczą o ambicjach Fouchégo, a także o jego nowatorskim podejściu do wykorzystywania cywilnych instytucji państwa.

²⁶ J. Tulard, *Joseph Fouché...*, s. 7.

²⁷ Tamże, s. 81–82.

²⁸ J. Fouché, *Mémoires de Joseph Fouché, Duc d'Otrante. Ministre de la Police Générale*, Osnabrück 1966, s. 325. Memoriały zostały wydane w 1824 r. przez księgarza Gustave'a Le Rouge'a bez zgody i wiedzy nieżyjącego już Fouchégo, a także bez zatwierdzenia przez jego spadkobierców. Wydawca nigdy nie przedstawił rękopisu ani żadnego dowodu na autentyczność wspomnień, co doprowadziło do zmań sądowych we Francji oraz poddawania treści pracy oczywistej krytyce. Wielu badaczy sugeruje jedynie apokryficzną wartość tego tekstu. Wskazują, że choć mógł nie pochodzić spod ręki samego Fouchégo, to z pewnością był oparty na dokumentach policyjnych i relacjach jego bliskich współpracowników. Zob. tamże, s. 277–282.

Wyznaczenie służbie policyjnej zupełnie nowego zakresu działania było możliwe dzięki rozbudowie aparatu policyjnego o nowe wydziały oraz biura. W budynkach przy paryskiej Quai Voltaire w ramach Ministerstwa Policji od 1804 r. funkcjonowało pięć wydziałów²⁹:

- 1) wydział pierwszy wyznaczony do osobistych spraw ministra i jego zaleceń;
- 2) wydział drugi do spraw bezpieczeństwa powszechnego, odpowiedzialny za tajną działalność i wykrywanie spisków;
- 3) wydział trzeci przeznaczony do kontaktu z senackimi komisjami wolności prasy i wolności osobistej;
- 4) wydział czwarty przeznaczony do kontroli cudzoziemców oraz emigrantów;
- 5) wydział piąty odpowiadający za księgowość oraz rachunki.

Poza wydziałami równolegle funkcjonowały także biura, m.in. cenzorskie Biuro Gazet, Przedstawień Teatralnych, Drukarń i Księgarń³⁰. Struktura wydziałów sugeruje też zakres działalności policyjnej – informowanie władz centralnych o ważnych wydarzeniach, kontrola osobista i korespondencji wszystkich cudzoziemców (skutek polityki paszportowej), a także władza cenzorska.

Dzięki pracy wydziałów pierwszego i drugiego Fouché, oprócz prowadzenia działalności jawnej, mógł rozwinąć na wielką skalę działalność tajną. Była ona wielopłaszczyznowa, odnosiła się zarówno do aktywności szpiegowskiej, jak i kontrwywiadowczej. Minister poza legalną siatką informatorów (komisarzy policji) miał do dyspozycji także prywatnych szpiegów i informatorów, których personalia są do dziś kwestią sporną. Dostępne są bezpośrednie dowody na współpracę m.in.: Gabriela Juliana Ouvrarda³¹ (bankiera, finansisty, agenta Fouchégo), Barthélémy Hubera³² (szwajcarskiego bankiera rezydującego w Londynie), Méhée de La Touche'a³³ (aktywisty politycznego, potrójnego agenta działającego w ramach finansowych Rosji, Anglii, Francji), Jeana G.M. Rocquesa de Montgaillarda³⁴ (agitatora politycznego znanego w środowisku agentury brytyjskiej i rojalistycznej). Niektóre relacje z epoki, szczególnie te wpisujące się w narrację o wszechwładzy Fouchégo,

²⁹ J. Tulard, *Joseph Fouché...*, s. 109–110.

³⁰ Biuro to zostało zastąpione dekretem cesarskim z 1810 r. przez Dyрекcję Generalną Drukarń i Księgarń, podlegającą Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Zob. *Le décret du 5 février 1810*, https://www.siv.archivesnationales.culture.gouv.fr/siv/rechercheconsultation/consultation/ir/consultationIR.action?irId=FRAN_IR_058772&details=true&gotoArchivesNums=false&udId=root&auSeinIR=true [dostęp: 1 I 2025].

³¹ M. Stokle, *The bankers of Brumaire: the financiers behind Napoleon's Ascent*, PhD thesis, University of Glasgow, April 2020.

³² G. Arboit, *Napoleon et le renseignement...*, s. 151.

³³ Tamże, s. 150–153.

³⁴ J. Fouché, *Mémoires de Joseph Fouché...*, s. 353.

sugerowały zwerbowanie przez niego nawet cesarzowej Józefiny oraz innych czołowych postaci dworu Napoleona. Warto zaznaczyć, że agenci Fouchégo działali również poza Francją. Wynikało to nie tylko z jego osobistych ambicji i polityki, lecz także z nieustannej ekspansji militarnej tego kraju, która w 1812 r. rozciągała się przez wpływy Imperium od Portugalii po Moskwę. Skuteczność agentów była stałym powodem trosk przeciwników Napoleona. Car Aleksander w liście z 31 stycznia 1811 r. pisał do księcia Czartoryskiego przebywającego w tym czasie na terytoriach przygranicznych Rosji i w samym Księstwie Warszawskim: *Co do twej osoby kochany książę, wiem z dobrego źródła, że jesteś śledzony przez policję francuską, więc bądź ostrożnym wszędzie. Do wymiany listów użyję dróg, jakie mi wskazujesz, a dołączam tu dwa blankiety paszportowe na wypadek gdybyś potrzebował i chciał wysłać do mnie sobie zaufanego*³⁵.

Tajna działalność szpiegowska przekładała się w praktyce politycznej Fouchégo także na działania operacyjne, spośród których wyróżnia się sprawa brytyjskiego dyplomaty sir George’a Rumbolda – od 1803 r. ambasadora Wielkiej Brytanii przy państwach hanzeatyckich, który miał siedzibę w Hamburgu. Poza prowadzeniem placówki dyplomatycznej Rumbold był odpowiedzialny również za zbieranie informacji od szpiegów i informatorów brytyjskich, przede wszystkim z terytoriów Francji oraz państw niemieckich, będących w relacjach sojuszniczych z Francją. Współpracował on w tym zakresie z innymi brytyjskimi dyplomatami – Francisem Drakiem z Monachium i Spencerem Smithem ze Stuttgartu³⁶. Dowody zebrane w tej sprawie oraz śledzenie ruchów angielskich informatorów sprawiły, że Fouché zlokalizował brytyjską komórkę wywiadowczą w siedzibie hamburskiego dyplomaty. Po uzyskaniu zgody od cesarza natychmiast wydał listowny rozkaz francuskim siłom okupującym sąsiedni Hanower³⁷. Z zamiarem naruszenia prawa międzynarodowego 24 października 1804 r. ok. 250 żołnierzy oraz towarzyszący im agenci policji przekroczyli rzekę Elbe i zajęli siedzibę brytyjskiego ambasadora³⁸. Oficjalnie został on porwany, a następnie wypuszczony po dwóch dniach, co dało agentom policji czas na szczegółowe przejrzanie dokumentów zgromadzonych pod Hamburgiem, które zdekonspirowały przynajmniej kilku brytyjskich informatorów i stanowiły cenne źródło informacji³⁹.

³⁵ A. Czartoryski, *Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencya...*, s. 161.

³⁶ Nazwiska tych trzech dyptomatów padają w liście Fouché do marszałka Bernadotte z 3 X 1804 r. List zawiera rozkaz aresztowania sir Rumbolda w imieniu Ministerstwa Policji i cesarza Napoleona.

³⁷ *Correspondance de Napoléon Ier...*, t. 10, s. 17.

³⁸ A. Roberts, *Napoleon Wielki...*, s. 369.

³⁹ J. Tulard, *Joseph Fouché...*, s. 126–127.

Niejawna aktywność policji przynosiła korzyści również w ramach polityki wewnętrznej państwa. Poza ludźmi Fouchégo za tę kwestię odpowiadał zarząd Paryskiej Prefektury Policji mieszczący się przy rue de Jérusalem. Paryska policja podlegała sekretariatowi składającemu się z trzech wydziałów podzielonych na biura⁴⁰. Wydział pierwszy dysponował trzema biurami odpowiedzialnymi kolejno za tajnych agentów policji, paszporty cudzoziemców i cenzurę prasy. Wydział drugi zajmował się nadzorowaniem przestępstw (przede wszystkim morderstw, fałszerstw, kradzieży) oraz prowadzeniem związanego z nimi rejestru bezpieczeństwa. Wydział trzeci odpowiadał za sprawy gospodarcze i komunalne (dbanie o oświetlenie miejskie, prowadzenie akcji gaśniczych, oczyszczanie ulic itp.). Obok funkcjonariuszy przy prefekturze zorganizowano sieć agentów werbowanych z przedstawicieli wszystkich klas społecznych. Zaletą tajnej działalności było m.in. to, że przy paryskiej prefekturze utworzono w 1811 r. specjalną brygadę złożoną z byłych więźniów pod komendą byłego galernika Eugène François Vidocq (1775–1857), którą uważa się za pierwszą profesjonalną jednostkę policji kryminalnej⁴¹.

Najczęściej przytaczanym przykładem skuteczności wywiadu wewnętrznego policji francuskiej jest prawdopodobnie sprawa nieudanego zamachu na konsula Bonaparte z 24 grudnia 1800 r. W centrum Paryża grupka spiskowców wysadziła wóz wypełniony ładunkami wybuchowymi (tzw. maszyną piekielną) nieopodal ulicy, którą Napoleon zmierzał powozem do opery. W wybuchu zginęło co najmniej 8 osób, a rannych zostało niespełna 100⁴². Od pierwszych godzin po zamachu w sprawę osobiście zaangażowali się Fouché oraz prefekt Dubois wraz ze śledczym Jeanem Henrym⁴³. Błyskawiczne zbadanie miejsca zbrodni oraz powiązanych z nim osób szybko doprowadziło do pozyskania rysopisu jednego ze spiskowców. W tym samym czasie agenci policji włamywali się do punktów zbiorów konspiratorów i aresztowali współpracowników oraz członków rodzin potencjalnych spiskowców. Było to możliwe dzięki raportom tajnych informatorów, którzy już od lipca 1800 r. opisywali aktywność ekstremistów politycznych. Jeszcze w styczniu 1801 r. policji udało się aresztować dwóch zamachowców – François Josepha Carbona i Pierre’a Robinaulta de Saint-Régeanta⁴⁴. Georges Cadoudal, przywódca wrogich

⁴⁰ Tamże, s. 84–86.

⁴¹ Na temat życiorysu Vidocq’a i kulisy powstania paryskiej policji kryminalnej (fr. *Surete*) zob. szerzej: J. Savant, *La vie aventureuse de Vidocq*, Paris 1973.

⁴² W *Mémoires de Joseph Fouché...* podano, że zginęło 20 osób, a 56 zostało poważnie rannych. Zob. J. Fouché, *Mémoires de Joseph Fouché...*, s. 215.

⁴³ J. Tulard, *Joseph Fouché...*, s. 95.

⁴⁴ A. Roberts, *Napoleon Wielki...*, s. 300–301.

Napoleonowi szuanów⁴⁵, odpowiedzialny za te działania, został aresztowany dopiero w 1804 r. przez policjantów paryskiej prefektury przy okazji organizowania kolejnego zamachu na Napoleona.

Spśród wszystkich aktywności wywiadowczych policji najważniejszą wydaje się realizacja tzw. cyklu wywiadowczego. Ministerstwo Policji na podstawie wiedzy własnej oraz przez wykorzystanie raportów innych organów realizowało gromadzenie informacji wywiadowczych. Następnie były one przetwarzane i analizowane, czym zajmowały się wydziały przy Quai Voltaire. Tekst biuletynu spisywał na podstawie dziesiątek raportów każdego dnia specjalny urzędnik Jean-Marie François. Następnie korygował go Pierre Marie Desmarest (szef wydziału drugiego), po czym biuletyn trafiał na biurko Fouchégo, który nanosił na dokument ostatnie, osobiste notatki. Kopię biuletynu umieszczano w archiwum policyjnym, a oryginał łączono w jednej teczce m.in. z raportami paryskiej prefektury, żandarmerii oraz materiałami prasowymi. Kurierzy pocztowi dystrybuowali powyższe materiały codziennie rano (od lipca 1804 r.) do rąk Napoleona, który czytał je najczęściej przy okazji kąpieli i porannej toalety. Biuletyn policyjny trafiał również do konkretnych komisji Rady Stanu⁴⁶. Fouché stworzył w ten sposób doskonały system dystrybucji informacji wywiadowczych, którego współczesną reminiscencją jest amerykański *President's Daily Brief* – bliźniaczo podobny do francuskich biuletynów nie tylko w swoich intencjach, lecz także w wewnętrznej strukturze. Napoleoński biuletyn był podzielony tematycznie i obejmował kolejno: statystykę kryminalną, informacje o przechwyconych listach i agentach, odnotowane wystąpienia przeciwko władzy i inne rebelie, nowinki i trendy rynkowe, morale armii oraz społeczeństwa, planowane wystąpienia polityczne przeciwników cesarza oraz prawdopodobne ruchy obcych agentów⁴⁷.

Przykładowe fragmenty biuletynu z 14 czerwca 1805 r. w kolejności oryginalnej:

⁴⁵ Szuanie (fr. *les chouans*) – uczestnicy powstań z okresu rewolucji francuskiej. Wywodzili się z chłopstwa, które wspierało rojalistów oraz uchylało się od służby wojskowej na rzecz Republiki. Ze względu na lokalizację ognisk oporu szuanów w północnych departamentach Francji ich organizacja od 1795 r. nawiązywała stałe kontakty z brytyjską agenturą, która współpracowała z szuanami aż do ujęcia głównych liderów. Zob. E. Sparrow, *Secret Service. British Agents in France 1792–1815*, Woodbridge 1999.

⁴⁶ Francuska Rada Stanu (fr. *Conseil d'État*) została utworzona po zamachu stanu w 1799 r. jako główny ośrodek władzy wykonawczej. Zrzeszała m.in. ministrów, szefów organów, urzędników dworskich i nadzwyczajnych członków Rady Stanu, w tym ministra policji, który każdorazowo miał obowiązek przedstawienia najważniejszych informacji dotyczących bezpieczeństwa państwa. Rada pełniła także pewne funkcje kontrolne wobec policji i miała decydujący głos przy obsadzie stanowisk komisarzy.

⁴⁷ J. Hughes-Wilson, *The Secret State: A History of Intelligence and Espionage*, London 2017, s. 32–33.

Agenci angielscy: Generalny komisarz policji w Bordeaux melduje o wykonaniu wysłanego do niego pocztą nadzwyczajną rozkazu aresztowania (podejrzanego – dop. aut.) Laa (Biuletyn z dnia 19 tego miesiąca). Do aresztowania doszło trzy ligi przed Bordeaux. Nie znaleziono przy nim żadnych interesujących dokumentów na jego temat, żadnych wskazówek co do jego misji. W trakcie przesłuchania przyznał, że pochodzi z Anglii [...]. Zostanie przeniesiony do Paryża, gdzie skonfrontuje się go albo z kobietą, której przekazał ostatnio przesyłkę, albo z Rosembergerem, jego towarzyszem podróży, podającym się z kolei za towarzysza podróży muzyka André. Uzyaliśmy nowe informacje na temat André, który jest kojarzony z Laa. Wiemy z całą pewnością, że osiedlił się w Offenbach jako rytownik i handlarz nutami. [...] jego dom był azylem Francuzów (antynapoleońskich – dop. aut.), którzy schronili się w Offenbach, zwłaszcza de Sanroberta – zarządcy księcia d'Enghien, opata Villeton – kapelana księcia Condé i innych. Otrzymywał dla nich z Londynu pensję, korespondencję i gazety wysyłane im przez księcia Monako. Poprzez swój handel utrzymuje kontakty w Anglii i na całej północy. Około rok temu odbył podróż do Anglii przez niemieckie miasto Husum wraz z Rosembergerem, swoim rzekomym sekretarzem; został następnie zakwalifikowany jako agent korespondencyjny wroga.

Departament Deux-Sèvres: Prefekt informuje o sytuacji w okręgach Bressuire i Parthenay, gdzie właśnie odbył podróż [...] na czele oddziału szaserów. W poprzednich latach wszyscy mieszkańcy chowali się i zamykali drzwi, gdy zbliżał się urzędnik lub kilku żołnierzy. Obecnie wszyscy okazują największą radość, rozpalają ogniska z okazji wstąpienia Jego Królewskiej Mości na tron Włoch, częstują żołnierzy, tańczą z nimi. **Veran Coignat:** człowiek zatrzymany w Lyonie, skazany zaocznie przez sąd karny Górnego Renu na karę śmierci za rozbój. Zaproponował udostępnienie pewnych rewelacji w związku ze znaczną kradzieżą popełnioną w Thermidorze XII roku w sklepie pana Gubiana, producenta jedwabiu w Lyonie, pod warunkiem że nie zostanie on postawiony przed trybunałem. Komisarz generalny złożył mu obietnicę i uzyskał od niego informacje, które doprowadziły do odkrycia skradzionych dóbr, a także syndyków i większości sprawców. [...] **Różne wydarzenia:** [...] Le Havre – Przybycie pruskiego statku *La Vigilance*. Komisarz generalny umieścił jedenastu marynarzy pod specjalnym nadzorem; Ille-et-Vilaine – niejaki Coesbone, były szuan, nadal wydaje się prowadzić aktywność agenturalną. Wiemy, że próbował w przebraniu kobiety zwerbować młodego mężczyznę w rejonie Paryża. [...] **Raport prefekta policji:** do Paryża przybył węgierski hrabia de Jekete; Aresztowano trzynastu złodziei; Na giełdzie słabo, przy zamknięciu 60.35 [...] ⁴⁸.

⁴⁸ E. d'Hauterive, *La police secrète du premier empire. Bulletins quotidiens adressés par Fouché à l'Empereur*, Paris 1908, s. 476–477.

Cesarskie biuletyny przetrwały w archiwach i stanowią podstawowe źródło wiedzy na temat decyzji strategicznych oraz politycznych Napoleona. Rola analizy, przetwarzania i dostarczania istotnych informacji politycznych sprawia, że policja stanowiła rzetelne źródło szczegółowej wiedzy dla Napoleona, który siłą rzeczy pozostawał w izolacji od problemów społeczeństwa oraz wydarzeń na odległych terenach.

Żandarmeria i żandarmeria elitarna

Koncepcja oddziałów policyjnych, które działałyby w ramach organizacyjnych wojsk lądowych na terytoriach peryferyjnych, uchodziła w nowożytnej Europie za nowatorski pomysł. Powołanie formacji żandarmów jest osiągnięciem rewolucyjnej Francji. Zgromadzenie Narodowe w 1791 r. powołało żandarmów na wzór działającej w okresie monarchii dworskiej policji marszałkowskiej (fr. *Maréchaussée*). Stworzenie tej formacji i jej zadania wynikały przede wszystkim z licznych obostrzeń obejmujących policję cywilną, która w ówczesnej Europie ograniczała swoją działalność jedynie do miast i głównych traktów komunikacyjnych. Żandarmeria miała zatem odpowiadać przede wszystkim za egzekwowanie prawa w obszarach wiejskich i podmiejskich. Bardzo często stanowiła jedyny aparat przymusu reprezentujący władzę centralną. W opinii wielu badaczy, w tym Michaela Broersa, to właśnie funkcjonowanie żandarmerii odegrało istotną rolę w ostatecznej kolonizacji wsi oraz powiązaniu tożsamości chłopów z państwem rozumianym jako zespół rządu i rozmaitych instytucji obradujących w stolicy⁴⁹.

Duże znaczenie dla rozwoju napoleońskiej żandarmerii mieli generał Étienne Radet (1762–1825) oraz marszałek Bon Adrien Jeannot de Moncey (1754–1842). Pierwszy z nich był praktykiem, który od czasu przejęcia kontroli w 1798 r. nad małym legionem żandarmerii w Awinionie reorganizował formację i uczynił z niej skuteczne wsparcie dla wojsk francuskich walczących we Włoszech. W wizji Radeta żandarmi mieli pełnić funkcję zbrojnego ramienia policyjnego, które niejako z zewnątrz miało zapewniać stabilizację peryferiów. Ponadto kariera żandarma miała być objęta licznymi obostrzeniami – w przeciwieństwie do wojska, za którym poruszały się dziesiątki markietanów, służących i członków rodzin – żandarmi zawsze byli skoszarowani poza obrębem zabudowań wsi i miast, nie mogli też z zasady pełnić służby w rodzimych departamentach, a co więcej, mieli kategoryczny zakaz

⁴⁹ M. Broers, *The Napoleonic Gendarmerie. The state on the periphery made real*, „Crime, History & Societies” 2016, t. 20, nr 1, s. 93. <https://doi.org/10.4000/chs.1641>.

bliższych kontaktów z miejscowymi⁵⁰. Poza regulaminem i warunkami samej służby istotna była także pozycja żandarmerii w systemie polityczno-militarnym Francji. Szczególnie tą kwestią zajmował się marszałek de Moncey, który w 1801 r., w randze generała, został wyznaczony przez Bonapartego na stanowisko generalnego inspektora żandarmerii. Pod jego auspicjami w tym samym roku przeprowadzono reformę organizacyjną służby. Przekształcono żandarmerię w jednolity korpus, który podzielono kolejno na 26 legionów, dzielących się na dwa szwadrony po dwie kompanie każdy. Podstawową jednostką organizacyjną była brygada, składająca się z podoficera i pięciu żandarmów, która nadzorowała określony obszar każdego departamentu⁵¹. Liczebność formacji wynosiła między 12 000 (26 legionów w 1800 r.) a 30 000 (40 legionów w 1813 r.) ludzi⁵².

Kwestią sporną pozostawał status żandarmów, który opierał się nałączeniu charakteru wojskowego z realizowaniem zadań cywilnych. Formacja formalnie podlegała Ministerstwu Wojny, lecz musiała współpracować także z Ministerstwem Policji, które usiłowało maksymalnie rozszerzać swoje wpływy. Do obowiązków generalnego inspektora żandarmerii należało sporządzanie regularnych raportów ministrowi policji⁵³ oraz przyjmowanie wskazówek operacyjnych dotyczących np. poszukiwanych przestępców. Ministerstwo Policji współpracowało także z żandarmerią w zakresie prowadzenia wywiadu wewnętrznego⁵⁴. De Moncey dążył jednak do całkowitej separacji żandarmerii i nie pozwalał swoim oficerom na raportowanie bez jego wiedzy ministrowi policji.

Z punktu widzenia bezpieczeństwa państwa żandarmerii przypisuje się przede wszystkim kompetencje kontrwywiadowcze oraz kontrpowstańcze. Ściganie dezertów, pacyfikacja rozruchów i obowiązki patrolowe sprawiały, że żandarmi mieli dobre rozeznanie w sytuacji lokalnej. Odzwierciedleniem tego są fragmenty biuletynów cesarskich, w których czytamy o: (...) *ludziach z Dordogne sprzeciwiających się utworzeniu nowej dynastii przez Napoleona*, o *rozbijaniu grup przestępczych: (...) w departamencie Orne, o ruchach przywódców szuańskich i ich obrocie gotówką*, a nawet o dwóch niepokornych emigrantach, którzy w Bourg-sous-la-Roche ośmielili się wyjść z mszy świętej (...) *w momencie rozpoczęcia Te Deum ku czci Cesarza*⁵⁵.

⁵⁰ Kwestia ta dotyczyła przede wszystkim zakazu małżeństw z miejscowymi kobietami. Praktyka ta pomimo zakazu była często spotykana, co skutkowało licznymi zwolnieniami ze służby, a nawet dezercjami. Zob. szerzej: M. Broers, *The Napoleonic Gendarmerie...*, s. 96.

⁵¹ C. Emsley, *Gendarmes and the State in Nineteenth-Century Europe*, New York 1999.

⁵² *Police et Gendarmerie dans l'Empire napoléonien*, J.O. Boudon (red.), Paris 2013, s. 23–24.

⁵³ G. Arboit, *Napoleon et le renseignement...*, s. 39.

⁵⁴ J. Fouché, *Mémoires de Joseph Fouché...*, s. 211.

⁵⁵ E. d'Hauterive, *La Police Secrète du Premier Empire...*, s. 27, 39, 62.

Przy okazji reformy z 31 lipca 1801 r.⁵⁶ postanowiono utworzyć również nową, wyjątkową ze względu na swój status formację elitarną żandarmerii gwardii (fr. *Gendarmerie d'élite de la Garde*). Pomimo współdzielenia podobnej nazwy obie formacje miały zupełnie odmienny zakres działań i pełniły inne funkcje w systemie bezpieczeństwa Francji. W ramach konsularnych oddziałów gwardyjskich dwa szwadrony odpowiadały za utrzymanie bezpieczeństwa publicznego i ochronę budynków oraz przedstawicieli rządu. W 1804 r. formację usamodzielniono i przemianowano na elitarnych żandarmów gwardii cesarskiej, a w 1806 r. uczyniono z niej wyłącznie formację konną podzieloną na szwadrony, w skład której wchodziło łącznie ok. 500 ludzi. Charakter elitarnych żandarmów był zatem bardziej wojskowy niż policyjny. Do ich głównych zadań należały ochrona cesarza wraz z jego dworem oraz wypełnianie specjalnych zadań dowódcy, którym w 1801 r. został pułkownik, później generał, marszałek i minister policji Anne Jean Marie René Savary, książę Rovigo (1774–1833).

Postać Savarego jest kolejną z istotnych w historii francuskich struktur wywiadowczych. Pełnił on funkcję szefa cesarskiego biura wywiadu i kontrwywiadu wojskowego (fr. *Bureau des renseignements*) w latach 1804–1809, a po dymisji Fouchégo został mianowany ministrem policji (1810–1814). Elitarna żandarmeria uczestniczyła bezpośrednio w tej działalności, lecz jedynie w roli operacyjnego narzędzia wykorzystywanego m.in. w celu przekazywania korespondencji oraz interweniowania w miejscach niedostępnych dla regularnych sił. Stanowiła także doskonałe zaplecze finansowo-organizacyjne dla działalności szpiegowskiej swojego szefa. W ramach przynależności do żandarmerii swoje działania prowadził m.in. słynny osobisty szpieg Savarego – Karl Ludwig Schulmeister⁵⁷. Istnieje przynajmniej kilka świadectw zaangażowania elitarnych żandarmów w akcje kontrwywiadowcze. Savary najpierw incognito, a później przy wsparciu swojej formacji tropił szuańskich spiskowców w Wandei między 1803 a 1804 r.⁵⁸ Zgodnie z biuletynami policyjnymi zlecał również zatrzymanie potencjalnie niebezpiecznych ludzi, np. fałszerzy lub informatorów mających kontakty zagraniczne⁵⁹. Elitarni żandarmi uczestniczyli także w niesławnym wtargnięciu na terytorium neutralnej Badenii i aresztowaniu Ludwika Antoniego de Bourbon-Condé, znanego jako książę d'Enghien⁶⁰, podejrzanego o aktywność szpiegowską i skazanego na wyrok śmierci.

⁵⁶ *L'arrêté du 12 thermidor an IX (31 juillet 1801)*, http://lecahiertoulousain.free.fr/Textes/arrete_an_9.html [dostęp: 1 I 2025].

⁵⁷ G. Arboit, *Napoleon et le renseignement...*, s. 345–346.

⁵⁸ E.M. de Saint-Hilaire, George, Moreau i Pichegru, w: *Napoleon*, Gdańsk 2009, s. 163–164.

⁵⁹ E. d'Hauterive, *La Police Secrète du Premier Empire...*, s. 178, 220.

⁶⁰ E.M. de Saint-Hilaire, *Książę d'Enghien*, w: *Napoleon*, Gdańsk 2009, s. 89–151.

Podsumowanie

Epoka napoleońska przyczyniła się do wzrostu znaczenia służb cywilnych w prowadzeniu niejawnej aktywności państwa francuskiego. Świadczy o tym niespotykany wcześniej rozwój instytucjonalny formacji policyjnych i żandarmerii. W ramach swoich aktywności utworzyły one skuteczną sieć informacyjną, za pomocą której regularnie przekazywano wiadomości najważniejszym decydentom w państwie. Warunki, w jakich pracowali funkcjonariusze publiczni, sprawiły, że ten system wykształcił nietypowe, charakterystyczne cechy.

Niewiadoma pozostaje odpowiedź na pytanie o losy francuskiej myśli wywiadowczej w kontekście przetrwania pierwszego cesarstwa na mapie politycznej Europy. Lata 1812–1814 oznaczały całkowity kolaps opisanego wyżej systemu, a także rozpad więzi personalnych, które wydawały się rdzeniem funkcjonowania półformalnych struktur szpiegowskich. Systemowa odporność służb cywilnych w związku z niepowodzeniami wojennymi również okazała się niewystarczająca – jeszcze w październiku 1812 r. zamach stanu przeprowadzony przez gen. Claude-François Maleta doprowadził do aresztowania ministra policji Savary'ego, co skompromitowało całą instytucję⁶¹. Porażka kampanii rosyjskiej z 1812 r. oznaczała również drastyczne ograniczenie dostępu do personelu (armia stała się priorytetem ratowania sytuacji na licznych frontach) oraz środków finansowych.

W ostatnich latach funkcjonowania pierwszego cesarstwa (1811–1814) widoczny był systematyczny wzrost znaczenia struktur wywiadu cywilnego dla Napoleona i jego interesów. W 1811 r. z inicjatywy Napoleona doprowadzono do utworzenia Biura Statystyk Zagranicznych (fr. *Bureau Statistique*)⁶² przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych oraz wprowadzenia *Dekretu dotyczącego organizacji policji cesarstwa*⁶³. Uwagę przywiązywano także do logistycznego usprawnienia komunikacji w ramach wielkiego imperium – wydawano rozporządzenia organizujące system kurierski oraz inwestowano w nowe technologie, np. sieć telegraficzną⁶⁴. Silna pozycja wysokiej policji, system prefekturalny, a także rozbudowane formacje żandarmerii przetrwały upadek napoleońskiego cesarstwa i stały się w XIX w. podstawą polityki bezpieczeństwa nie tylko samej Francji, lecz także innych państw europejskich, które kopiowały i implementowały skuteczne rozwiązania.

⁶¹ Tenże, *Zamach Maleta w roku 1812*, w: *Napoleon*, Gdańsk 2009, s. 34–39.

⁶² A. Nieuważny, *Wywiady twarzą w twarz...*, s. 18.

⁶³ *Règlement sur l'organisation de la police de l'Empire le 25 mars 1811*. Zob. O. Brun, J. Poirot, *Le renseignement français en 100 dates*, Paris 2021, s. 73–75.

⁶⁴ J.C. Quennevat, *Napoléon et les télécommunications*, „Revue du Souvenir Napoléonien” 1975, nr 280, s. 2–18.

Bibliografia

- Arboit G., *Napoléon et le renseignement*, Paris 2022.
- Belloc A., *Les postes françaises: recherches historiques sur leur origine, leur développement, leur législation*, Paris 1886.
- Bobiatyński K., Wywiad działający z terenu Księstwa Warszawskiego przed wojną 1812 roku, „Teka Historyka” 2001, z. 20, s. 19–59.
- Broers M., *The Napoleonic Gendarmerie. The state on the periphery made real*, „Crime, History & Societies” 2016, t. 20, nr 1, s. 91–105. <https://doi.org/10.4000/chs.1641>.
- Brun O., Poirot J., *Le renseignement français en 100 dates*, Paris 2021.
- Correspondance de Napoléon Ier*, t. 10, 16, Paris 1864.
- Czartoryski A., *Sprawozdanie z roku 1804 dla Senatu*, w: A. Czartoryski, *Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I*, t. 2, Kraków 1905.
- Denécé E., Léthenet B., *Renseignement et espionnage du Premier Empire à l'affaire Dreyfus (XIXe siècle)*, Paris 2021.
- d'Hauterive E., *La police secrète du premier empire: Bulletins quotidiens adressés par Fouché à l'Empereur*, Paris 1908.
- Dziekoński T., *Życie marszałków francuzkich z czasów Napoleona*, Warszawa 1841.
- Emsley C., *Gendarmes and the State in Nineteenth-Century Europe*, New York 1999.
- Fouché J., *Mémoires de Joseph Fouché, Duc d'Otrante. Ministre de la Police Générale*, Osna-brück 1966.
- Gill P., Phythian M., *Intelligence in an Insecure World*, Cambridge–Malden 2012.
- Gruszczak A., *Studia wywiadowcze jako poddyscyplina nauk o bezpieczeństwie: kierunki rozwoju*, w: *Bezpieczeństwo. Dyscyplina nauki wobec funkcjonowania państwa*, R. Skarżyński, E. Kuźlewska (red.), Białystok 2018.
- Hughes-Wilson J., *The Secret State: A History of Intelligence and Espionage*, New York–London 2017.
- Las Cases E. de, *Memoriał ze św. Heleny*, t. 1, Gdańsk 2008.
- Laurent S.Y., *Le secret de l'État: Surveiller, protéger, informer. XVIIe-XXIe siècle*, Paris 2015.
- Łysiak W., *Napoleon fortyfikator [rozprawa doktorska]*, Warszawa 2012.

Milewski D., *Napoleoński wywiad na Rosję w Księstwie Warszawskim przed wojną 1812 roku*, „Echa Przeszłości” 2010, nr 11, s. 145–172.

Montholon M., *Récits de la captivité de l'empereur Napoléon à Sainte-Hélène*, t. 1, Paris 1847.

Nieuważny A., *Wywiady twarzą w twarz*, „Mówią Wieki” 2012, nr 2, s. 17–21.

Piekałkiewicz J., *Dzieje szpiegostwa*, Warszawa 1999.

Police et Gendarmerie dans l'Empire napoléonien, J.O. Boudon (red.), Paris 2013.

Quennevat J.C., *Napoléon et les télécommunications*, „Revue du Souvenir Napoléonien” 1975, nr 280, s. 2–18.

Roberts A., *Napoleon Wielki*, Warszawa 2015.

Roucaud M., *De l'opérationnel au policier: les officiers de Napoléon face à la pratique du renseignement*, „Napoleonica. La Revue” 2016, nr 27, s. 62–83.

Saint-Hilaire E.M. de, *Napoleon*, Gdańsk 2009.

Savant J., *La vie aventureuse de Vidocq*, Paris 1973.

Skowronek J., *Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu*. Aleksander Sapieha, Warszawa 1992.

Sparrow E., *Secret Service. British Agents in France 1792–1815*, Woodbridge 1999.

Stokle M., *The bankers of Brumaire: the financiers behind Napoleon's Ascent*, PhD thesis, University of Glasgow, April 2020.

Tulard J., *Joseph Fouché*, Warszawa 2021.

Źródła internetowe

Louvre Collections, *Portefeuille à soufflet*, <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010115454> [dostęp: 5 II 2025].

Napoléon & Empire, *Conseillers d'État du Consulat et de l'Empire*, <https://www.napoleon-empire.org/institutions/liste-conseillers-etat-premier-empire.php> [dostęp: 5 II 2025].

Akty prawne

Code pénal de 1810. Édition originale en version intégrale, publiée sous le titre: CODE DES DÉLITS ET DES PEINES, https://ledroitcriminel.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_penal_1810/code_penal_1810_1.htm [dostęp: 1 I 2025].

L'arrêté du 12 thermidor an IX (31 juillet 1801), http://lecahiertoulousain.free.fr/Textes/arrete_an_9.html [dostęp: 1 I 2025].

Le décret du 5 février 1810, https://www.siv.archivesnationales.culture.gouv.fr/siv/recherche-consultation/consultation/ir/consultationIR.action?irId=FRAN_IR_058772&details=true&gotoArchivesNums=false&udId=root&auSeinIR=true [dostęp: 1 I 2025].

Loi du 28 pluviôse an VIII, https://carnetsdenotes.fr/loi_du_28_pluviose_an_8.htm [dostęp: 1 I 2025].

Règlement sur l'organisation de la police de l'Empire le 25 mars 1811.

Szymon Główka

Student bezpieczeństwa narodowego na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego, historii na Wydziale Historycznym UJ oraz filozofii na Wydziale Filozoficznym UJ. Interesuje się zagadnieniami z pogranicza filozofii politycznej oraz nauk o bezpieczeństwie.